

bunker mora biti unušten što pre, da bi i transport mogao što pre da nesmetano nastavi put. Bio je u prvoj liniji, vodio je bombaše, streljački stroj, bio je duša napada. Pogodio ga je razorni metak, zbog čega mu je morala biti odsečena noga. Tu kod bunkera poginuli su i borci: Tomo Dragojević iz Kuzme, Ciprijan Jurišić iz Prioke, Ivan Lorković iz Feričanaca, Nikola Šibanić iz Trnjana...

A transport je prošao i žito prebačeno preko Save.

Dvanaesta proleterska

Čim se večera rano deli, predstoji pokret. Još je sunce na obzorju, a već se naređuje postrojavanje. Ubrzo, Brigada napušta Male Bastaje. Uobičajeni marš postaje sve ubrzaniji. Počinje da se smrkava. U koloni je Mato Đurđević iz sela Rešinaca, star petnaest godina. Sitan, mali, puška mu se obesila. Korača umorno, pospano, ali ne zaostaje. U njemu su jedno veliko vreme i mali još neprobuđeni život. Pšenično zrno na vetru. Ko njega vidi, ko može da ga uhvati na dlan i sačuva od nevremena. Kako je došao u partizane? Ko zna? Spotiče se, ali ide.

Samo desetak metara iza njega je Stevo Grčić. Kao da je porastao i malo ogrubeo. O susretu sa ženom u Bosni pričao je samo jednoj drugarici, bolničarki. Ona gaje razumela, ali je ubrzo poginula na Dilju. Da li je mislio na svoju tajnu? To samo on zna.

Ima i smešnih slučajeva. Za Danijela Skarića, vodnog delegata rodom iz Osijeka, baš i nije šaljiva zgoda, jer on korača samo sa jednom cipelom. Druga se jednostavno raspala. Sale se na njegov

račun. On odgovara da će sutra, kada oslobode Grubišno Polje, birati cokule kakve želi. On zna da Brigada noćas kreće na to zloglasno gestapovsko uporište.

Veče je prijatno, toplo, avgust je. Nedeljka Zrnić, devetnaestogodišnja partizanska, rodom iz Drežnice kraj Ogulina, a odrasla u Podravskoj Slatini, korača lako i bezbrižno. Kipti od mladosti i radosti. Nešto veselo priča. Opominje je vodnik Drago Perović iz Nove Vesi, radi tišine. On je njezin vršnjak. Stasit je mladić, koji je u Bosni došao u Brigadu, pokazao se sposobnim i hrabrim borcem i već postao vodnik voda.

Noć odmiče, a bat koraka uspavljuje. Obično tako biva: kada je noćni marš, san proklete saleće čoveka. Svako u ovoj koloni sada bi sve dao da može da se ispruži u okolnoj mirišljivoj travi, na stogovima sena i slame, da se pokrije svojom sopstvenom senkom.

Usred kolone jaše Ivan Senjug Ujak, komandant Brigade. Glava mu povremeno pada na grudi. Umoran je. Tek mu je dvadeset četvrta, a toliko je toga proživio. Iza njega je hiljadu ljudi, hiljadu sudbina. Za sve njih odgovara. On ih vodi. Koliko ih je poznao, a više ih nema. Šta li misle obični borci o njemu? Govorio bi: život je jasan i nedokučiv i da ga od svih čuda sveta najviše zbunjuje najjednostavnija ratna činjenica: danas si sa čovekom, a sutra ga nema!

Tridesetak kilometara ispred kolone je Grubišno Polje. Varošica u podnožju Bilogore, važan sabračajni čvor na prugama i putevima Virovitica-Daruvar i Bjelovar-Garešnica. Grubišno Polje je i središte ustaničkog kraja, čvorište jednog nacional-

no izmešanog stanovništva i od početka rata za neprijatelja važnog uporišta. Sada je likvidacija uporišta u Grubišnom Polju, u sklopu šireg plana oslobađanja zapadne Slavonije i povezivanja sa Moslavinom u jednu celovitu oslobođenu teritoriju.

U Grubišnom Polju, u 6. satniji 2. bojne 4. gorskog zdruga nalazi se mladi domobran Ivan Drvenkar. Pošto je primio suhu hranu i municiju, tražio je priliku da okupi nekoliko najbližih drugova oko sebe. Rekao im je da je sada prilika i ako njega budu slušali, izvući će živu glavu. Šta će to biti nije im rekao, samo da rade što i on i da se drže zajedno.

Daleko na nebu pojavila se blaga, nežna svetlost, a brzo i jarka pruga sunca. Mato Škrlec, Sreto Vodniković i Aleksandar Aleksić dopuzali su do žice i torbama punim bombi prikradali se nečujno jedva primetnom bunkeru. Za njima je grupa boraca iz Pionirskog voda napravila prolaze u žičanoj mreži, a da neprijatelj nije opalio ni metak. Streljački stroj je podišao uporištu sa svih strana. Oko petsto zdругovaca, folksdojčera i ustaša čekalo je s prstom na obaraču. I napad i odbrana su računali na iznenađenje.

U grupi boraca koja se prikrađa bunkeru nalazi se i komesar 3. bataljona Josip Špoljar. U ruci su mu bombe spremne za aktiviranje. To ostalim borcima uliva ogromno samopouzdanje. Oprezno puze prema crnim otvorima u kojima kao da se pričinjava cev ili iskeženo lice.

Među borcima koji se koritom potoka privlače bunkeru, što zatvara pravac ka centru, nalazi se komandant Brigade Ivan Senjug Ujak. Nosi „džombul“. Mine ovog bacača su dragocene i malo ih je u Brigadi. On lično želi da ih na najbolji način

upotrebi. Do njega je borac Franjo Horvatić sa ručnim bombama. Dogovor je: kada komandant Brigade opali, borac će pritrčati i ubaciti bombe kroz puškarnicu.

U pet sati je počeo opšti napad. Zemlja kao da je proključala, nebo obasjano prvi jutarnjim zracima kao da je planulo. I u tom paklu ljudi su ostvarivali zamisli i postupke koji se odvajkada i u svim voj-skama zovu: napad, odbrana, juriš, protivnapad, udar sa boka, prodor, gonjenje... A potrošni materijal su: municija, eksploziv koji čini da je čovek bio - i nema ga više.

Mali Mato Đurđević je ocenio razdaljinu od jarka do plota, skupio se i potrčao. Metak ga je pogodio direktno u glavu. Samo se stisnuo. A imao je tek petnaest godina. Malo zaostala, putem je trčala Nedeljka Zrnić. Pada joj mina pred same noge i saseca veselu Nedeljku. Tek što je izgovorio: napred drugovi, rafal preseče mladog vodnika Dragu Perovića iz Nove Vesi.

Ali, i oni koji su gađali i ubijali partizane plaćali su svoj danak. U bunkerima, razorenim granatama i minama, u rovovima, zasutim bombama ležale su desetine njihovih leševa, isto tako mladih, unakaženih, krvavih ljudi. Ostali se povlače, skupljaju u centru i tu očajnički brane.

Tada nastade pometnja. Sa pravca neprijatelja čuje se pesma. Na uperene partizanske puške dolazi uredan vojnički stroj, oko stotinjak domobrana. Pevaju gromko: „Kud narodna vojska prođe, srećna će se zemlja zvati!" Na čelu maršira Ivan Drvenkar i prevodi domobrane u partizane. Među njima je i mlađi brat druga Pepea, Božidar Antić, koji o njemu ništa nije znao od vremena kada je otišao u Španiju.

Ovi su dobrovoljci domobrani upućeni za popunu Brodske brigade koja je u sastavu 28. udarne slavonske divizije učestvovala u oslobođenju Beograda. Božidar Antić je poginuo krajem februara 1945. u istočnoj Bosni kod sela Koraj, na padinama Majevice.

A okoreli zlikovci, folksdojčeri koji su toliko jada zadali okolnom stanovništvu, posakrivali su se po podrumima, čak zakopavali i u đubrište. Narod ih je otkrivao i privodio pravednom sudu.

U ratnim izveštajima pored ostalih, kao junak se isticao Ostoja Filipović, mitraljezac, koji je svojom vatrom štitio drugove, a kad bi svi zastali pred bunkerom, ostavljao bi mitraljez i postajao bombaš. Za samo dva sata bacio je preko pedeset bombi. A u surovoj borbi poginuli su: vodnici Sreto Radosavljević iz Migalovaca, kao i Zdravko Vladislavljević iz Slobodne Vlasti, komandir čete Ivo Krkić, borci Vidoje Bošnjak iz Budimaca, Vlado Bošnjak, Božo Ivković iz Slatinskog Drenovca, Lazo Rajlić iz Malih Bastaja, Đuro Radičević iz Male Koprivne.

*

Još u toku borbe, na nosilima su proneli Sofiju yranešević, sekretara komiteta Skoja u 1. bataljonu. Čuju se iznenađeni povici: Sofija, zar opet. A krupna, snažna, dvadesettrogodišnja devojka, gotovo zbunjeno sleže ramenima. Metak kao da je baš nju birao.

Svaki partizan je cela priča, a Sofijina partizanska priča je prava uzbudljiva povest. Bilo je to u proleće 1943. kada je u grupi od dvadeset sedam mladića i devojaka, iz sela Ciglenika kraj Slavenskog Broda, devojka sva u crnini, krenula u partizane.

Sahrana poginulih boraca

Ta mladež bili su skojevci. Svaki od njih je na neki način pomogao narodnooslobodilačku borbu i kada se otkrilo da im preti hapšenje od ustaša, partijska organizacija je donela odluku da se svi prebace na oslobođenu teritoriju. A crninu je Sofija nosila već drugu godinu za ocem Dušanom koga je mnogo volela. Dušan je bio viđen čovek: učesnik oktobarske revolucije, drug Đure Đakovića, komunista od 1937, učesnik Pete zemaljske konferencije KPJ u Zagrebu. Ustaše su ga, čim su se dočepale vlasti uhvatile i zverski ubile.

Od oca je Sofija nasledila kršnost, a i čvrst karakter, odlučnost, pre svega. Po dolasku u partizane uporno je tražila da ide u 12. brigadu, o čijoj je slavi već dosta čula, smatrajući da će u noj najdostojnije nastaviti put svoga oca. I postala je njen borac. Ali, idiličnog života u partizanima nije bilo. Tiha, nenametljiva i gotovo bojažljiva, više od

dva meseca bila je bez oružja, bez uniforme, sa crnom maramom, u crnoj suknji, gotovo prekobrojna. Brigada je bila na maršu u Hrvatsko Zagorje, borbe su bile svakodnevne, napori preteški, pa se tako i desilo da poneki borac ostane postrani, nezapažen, suvišan. Tako je bilo i sa Sofijom sve do borbe u Maloj Dapčevici.

Iako nenaoružana bila je u borbenom stroju. Pred njom doziva upomoć ranjeni vodnik Joco Šljubura. Teško mu je prići, tuče sa svih strana. Ali, Sofija trči da ga izvuče. Joco je golem, težak čovek, a teško je i ranjen, pa kuka. Samo kršna i snažna devojka, kakva je bila Sofija, mogla je da iznese takvog čoveka, izlažući se i sama smrtnoj opasnosti. Krenula je i po druge ranjene. Tada nabasa na nekoliko domobrana, a oni u strahu bace oružje i dignu ruke uvis. Sofija tako dođe do oružja, uniforme i podviga za orden.

Prilikom prelaska u Bosnu došla je do izražaja njena veština u veslanju i upravljanju čamcem, a još više poznavanje terena i ljudi u Bosanskom Kobašu i okolini. Mnogo puta je Sofija, pre dolaska u partizane, najčešće sa ocem, čamcem prelazila u Bosnu, jer je selo blizu Save, a s one strane su bili rodaci i prijatelji. Sada je od njih, idući sa izviđačima i informativcima, saznavala mnoge podatke i dobijala objašnjenja koja su bila dragocena radi snalaženja Brigade na nepoznatom terenu.

Sa 12. brigadom je prošla svu Motajicu i našla se duboko u Bosni kada je počela ofanziva. Jednog dana u selu Martincima pred postrojenim bataljonom je govorio komandant Dušan Ostojić Osman. Upoznao je borce sa predstojećom ofanzivom, kada iznenada zapuca i Osman pade. Pade i Sofija.

Četnici su se prikriili i iznenadili bataljon. U metežu koji je nastao, ranjena u koleno, Sofija se jedva domogla do obližnjeg Vrbasa. Preplivala je hladnu reku da bi se spasila. Ali, tada je nastala golgota.

Ranjena, nepokretna partizanka, našla se u koloni ranjenika koji su pred naletima ofanzive, u najtežim mogućim uslovima, po teškoj hladnoći i kijametu, transportovali u Sivrage, gde su se, u nepristupačnim gudurama srednjobosanskih planina, nalazile partizanske bolnice. Posle nekoliko dana truckanja na volovskim kolima, u neizmernim patnjama i bolovima, ranjenike, pa i Sofiju, smestili su, odnosno posakrivali u zemunice više Sivraga. U jednoj takvoj zemunici, pokraj šuplje bukve, kroz koju je dopirao vazduh, bila je iskopana jama dubine oko dva metra i tako dobro maskirana da ju je bilo nemoguće pronaći. Unutra na soškama, pod tankom ćebadi i krpama, po nesnosnoj hladnoći, ležalo ih je osmoro, što teških ranjenika, što teških tifusara. Zbog opasnosti da četnici ili Nemci otkriju bolnicu, zemunici se prilazilo isključivo noću, a preduzete su i sve druge mere radi njihove konspiracije. A pod zemljom su umirali jedan po jedan. Kada je ofanziva prošla, u životu su ostali samo Sofija i još jedan partizan. Ranu je Sofija prebolela, ali je bila toliko slaba da je izgledala kao avet. Videvši je u koloni takvu, jedan partizan izvuče svu zalihu hrane iz svoje torbice - pet zrna kukuruza. Bio je to dar s neba.

Šta li se sve preturilo preko glave dok se Sofija, sa još nekoliko najhrabrijih boraca nije našla kod Lipovljana, podno bunkera grdosije. Baš kada je pokušala da nabaci dva ušivena rukava od šinjela, napunjena eksplozivom, na elektrificiranu bodljikavu žicu, pogodi je metak. Prođe kroz kičmu i

plućno krilo i ona ostade nepokretna. Vatra oko nje bila je ubistvena. Da bi je izvukli, drugovi su vezali desetak opasača i dobacivali joj. Uspeli su. Vezala se kako je mogla i oni počеше da je izvlače. Posle metar-dva Sofija se seti da je zaboravila pušku. Odveže se i odbaulja po oružje. Odgovornost za oružje kod pravog partizana bila je jača od smrti. Ponovno je počelo dobacivanje opasača i Sofiju su jedva izvukli. I opet se našla u bolnici i trpela, ali kršna i neuništiva partizanka je posle dva meseca ponovo bila u borbenom stroju.

Sada je, u Grubišnom Polju, ponovno na nosilima. Rana na nozi je opasna. U partizanskoj bolnici, u Cikota, hoće nogu da joj odseku. Nije dala. Posle je prebačena u oslobođeni Pakrac. Prolaze dani neizvesnosti i jedne večeri u Pakracu nastaje strahovita pucnjava. Sofija, izmučena, slomljena, bila je ubeđena da je neprijatelj prodro u grad. Uze bombu, rešena da ovako nepokretna i bespomoćna okonča svoj život da ne bi pala živa neprijatelju u ruke. Ali, u Pakracu su se partizani radovali što je oslobođen Beograd. A sutradan nova radost: Sofiju u bolnici posećuju njeni komandant Dušan Ostojić Osman i komesar Jovan Kokot Korčagin u koje je imala bezgranično poverenje. Sada su oni bili rukovodioci u Brigadi. Obećali su joj: ide Sofija na lečenje i potpuno izlečenje u Italiju ili Mađarsku, u najbolje bolnice, kod najboljih lekara. I prezdraviće. Tako je i bilo.

*

Nekoliko dana 12. brigada je boravila u Grubišnom Polju. Tragovi borbi još su bili sveži, ali život vojne jedinice organizovan je tako da se dojučerašnji

dan brzo zaboravlja i sve dobija uobičajeni tok. Međutim, osmog dana boravka Brigade u Grubišnom Polju iznenada iz Daruvara i Hercegovca, provale čerkezi i ustaše. Iznenaden je 2. bataljon i poremećen ceo poredak Brigade. Nastala je panika. Ivan Senjug Ujak, komandant Brigade, pojurio je da organizuje odbranu, ali nakon nekoliko koraka pada teško ranjen.

Iza železničke stanice, na pogodnom mestu, Marijan Biberović je postavio mitraljez i počeo da kosi nalete čerkeza. Pod njegovom su se zaštitom povlačili i sređivali delovi 12. brigade, a borci uspeli da izvuku i smrtno ranjenog komandanta brigade Ivana Senjuga Ujaka. Ali, Marijanov mitraljez je odjednom začutao. Pored njega je ležao mrtav Marijan Biberović. Bio je junak 12. brigade. Rođen pre dvadeset četiri godine u Zagrebačkoj Dubravi, bio osuđenik u Lepoglavi, skromni partizan koji je poginuo za svoje ideale.

*

Mnogo se toga menja. Starih boraca je sve manje. Novih sve više. Prvoborci su uglavnom izgignuli, ili su sada na višim dužnostima po jedinicama. Oružje, oprema, snabdevanje, način života - sve to govori da partizanski duh polako iščezava i Brigada postaje savremena vojna jedinica. U četama je mnogo bivših domobrana a i mladića koji su se opredelili za narodnooslobodilačku borbu tek kada je postalo jasno na čijoj je strani bliska pobjeda.

Ipak, ime i duh 12. simbolizuje njen nastanak, put i značaj. Svaki novi pridošlica, borac ili starešina, dolaskom u Brigadu kao da ulazi u svet njene tradicije i slave, njene istorijske uloge, prethodnice

partizanske Slavonije i združenog odreda hrabrih, idealima nadahnutih mladića, revolucionara i rodoljuba koje je zbratimila i sjedinjavala svest o zajedničkoj antifašističkoj borbi. Ta je svest bila živa i snažna, obnavljala se i prenosila na sve nove borce koji su svakodnevno pristizali.

Mnoge pojedinosti i slučajnosti to su podsticale. Nakon teških borbi za Čađavicu, selo uporište u Podravini, u Brigadu je došao stari seljak. Mnogi stariji ljudi i žene tragali su za Brigadom, za svojom decom koja su bila njeni borci. Josip Štruc iz sela Senkovca tražio je sina Rajka, koji je otišao u partizane pre godinu i po dana sa svojih šesnaest godina. Nema njegovog Rajka. I sada se u bataljonu oživljava lik živahnog, hrabrog mladića koji je izgubio život u selu Kovačevići, na planini Uzlomac u Bosni, jednog zimskog jutra kada je iznenadno napadnut i desetkovan njegov 4. bataljon. Tako samo i sećanje na jednog čoveka oktriva i čuva uspomene na Brigadu i njene slavne pohode.

Bliži se jesen. Kraj je septembra 1944. Počinju rominjati kiše. U oslobođenoj Podravskoj Slatini Brigada se ukrcava na kamione. Kakva novost! Vožnja umesto iscrpljujućeg hodanja satima, po blatu i vodi. Kamioni kreću put Virovitice. Posle dvadesetak kilometara staje se u Suhopolju. Kiša pljušti. Dalje se nastavlja pešice. Pravac - Virovitica.

Stari i umorni grad je utonuo u napetost. Ratna zbivanja su već triput za dve godine potresla njegove stanovnike. Kroz istoriju ko zna po koji put. Virovitica je oduvek bila stražar Podravine, vrata prema Mađarskoj, severozapadnoj Hrvatskoj, na sve strane. Jedva vidljivi tragovi otkrivaju ugarske, turske i austrijske pohode, njihove ogorčene i međusobne

sukobe da bi se učvrstili u Virovitici. Još i sada u centru grada je stari, čvrsti dvorac na uzvišenju, okružen davno usahlim zaštitnim rovom, usred starog i prostranog parka.

U Virovitici je preko hiljadu tristo neprijateljevih vojnika. Više od četristo ustaša. Nekoliko linija odbrane. U centru utvrđeni dvorac grofa Draškovića. Od parka, na sve strane prema Bilogori i Podravini zvezdasto se širi grad.

Napadaju 12. i Osječka brigada. Oko Virovitice se steže borbeni обруč. Dvanaesta brigada ima zadatak da zauzme severoistočni pojas, sve do centra grada. Prvi bataljon napada železničku stanicu. Krenulo se u 3. sata i 30 minuta. Ustaški pukovnik Antun Begić, komandant uporišta, traži pomoć na sve strane.

Do jutra je već slomljen spoljni pojas odbrane. Neprijatelj je bezglavo napustio konjičke kasarne, sada domobranske podoficirske škole. Dalje napredovanje sprečava bunker na kraju ulice. Komesar prateće čete 1. bataljona Dušan Obradović uzima „džonbul“. Borci ga odvrćaju, mole da se ne izlaže opasnosti. Dušan je do samo pre desetak dana, u borbi, kod Končanice, bio teško ranjen. Još neopopravljen, vratio se nazad u Brigadu da učestvuje u borbi za oslobođenje Virovitice. On minom pogađa bunker i istog trenutka se diže i poziva četu na juriš. Ali, već posle nekoliko koraka pada, smrtno pogođen u stomak.

Što vreme odmiče, to napad dobija na svojoj žestini. Oko podne je neprijatelj sabijen u centar, u zgradu dvorca. Partizani dovlače teške haubice. Razorne granate razvaljuju zidove, a teške detonacije slamaju volju i sposobnost za otpor. Brane se

Groblje naših palih boraca na Papuku 1944.

još samo okorele ustaše. Domobrani se masovno predaju, a komandant uporišta Antun Begić je nekako, sa grupom ustaša, uspeo da se probije i pobjegne preko Drave u Mađarsku.

Po ulicama leševi. Preko šest stotina poginulih. Posvuda razbacen, napušten ratni materijal. Stravična slika stratišta, panike, smrti. Još u jeku borbe grupe domobrana, samo u donjem rublju, sa rukama podignutim iznad glave, izmučeni, pod jakom stražom odlaze u zarobljeništvo. Drugi izlaze iz skrovišta. Kada su se čuli prvi pucnji domobran Pavao Balač je dezertirao iz satnije i zavukao se u bure u podrumu susedne gostionice. Jedan je od hiljade dezertera domobranske vojske tzv. NDH. Samo da ga ne kolju, moli partizane. Jer, njemu su govorili da partizani samo kolju. Sprovodi ga Stjepan Veljković, do pre tri meseca takode domobran. Smeje mu se. Ako, neka ga malo strah protrese.

Posle četrdeset sati teške, razarajuće borbe, 12. i Osječka brigada oslobodile su Viroviticu.

*

Od prvih dana ustanka u Slavoniji se širila legenda o Prvoj proleterskoj brigadi i, docnije, o svim proleterskim jedinicama. Reč „proleter“, „proleterijat“ i „proleterski“ dobili su smisao nečeg svečanog. Što je čovek manje znao, imao oskudnije obrazovanje, pod tim je pojmovima naslućivao nešto sveto i nedokučivo. Uvek i sve što bi se čulo o proleterskim brigadama i proleterima bilo je ispunjeno divljenjem i dubokim poštovanjem. Proleterski mit izjednačavan je sa herojstvom u borbi i besprekornošću u svemu ostalom.

Žarka i potajna želja slavonskih partizana, a posebno starešina, bila je da bar jedna slavonska jedinica ponese to slavno zvanje. A ta jedna mogla je biti samo 12. brigada, čiji je borbeni put bila epopeja celog jednog dela zemlje, u vojnostrategijskom pogledu tako važnom, a u političkom još i više. Savski i dravski pravac i stanovništvo na tome području bili su od najveće važnosti za okupatore od prvog dana najezde na Jugoslaviju. Prvo odredi, a zatim njihovi najbolji delovi, koji su se slivali u 12. brigadu, od 1941. su postepeno i sve snažnije u ovom delu razgarali ustanak i revoluciju. U Brigadi je oličeno rodoljublje i istorijski pokret naroda ovoga kraja za slobodom i mirom, i za novim sutrašnjim svetom. Ona je i oličenje slavonskog partizana. Mladi i progonjeni samo zato što su bili pripadnici jedne nacije, ili pripadali naprednom pokretu, goloruki i u najstrašnijim uslovima okupacije, u gradovima, selima, gde god su mogli i kako

12. udarna brigada je u oktobru 1944. postala proleterska - Zastava koju je vrhovni komandant darovao 12. udarnoj brigadi

su mogli, pružali su otpor, počeli su da se bore. U početku ih je bilo malo, posle sve više. I sve su to uneli u 1. slavonsku brigadu. Partizan i 12. brigada bili su, kao pojam, u svesti naroda Slavonije, nada, ohrabrenje i zaštita.

Tako je bilo sve do druge polovine oktobra 1944. U jeku je bilo veliko tromesečno takmičenje svih brigada u Hrvatskoj. Na kraju takmičenja proglašene su i najbolje jedinice. Dvanaesta brigada proglašena je proleterskom brigadom!

*

Slavlje brzo prode. Brigada je postrojena u Orahovici. Proleterska zastava se viori na čelu. Za Brigadu to znači da će biti tamo gde je najteže i najopasnije. Proletersko zvanje je stalno dokazivanje. Dokazivanje onim što je čoveku najvrednije: svojim životom.

Kiša je i blato. Hladno. Vreme gadno, kakvo ratnik smatra jednim od svojih najvećih neprijatelja. Protiv živog čoveka može čovek da se bori, ali protiv nevremena ostaje mu samo da trpi ćutanjem i oborene glave. Borac Stjepan Iharoš šljapka bos po neugodnom makadamu. Bira gde će stati, ali začas nagazi oštar kamen. Teši ga njegov delegat voda Dinko Stojković, pravda mu se što mu nisu nabavili cipele. Jednostano ih nema. Ali, nema problema, već sutradan će biti cokula u izobilju.

Kolona okreće prema Krndiji. Pravac je selo Zoljani. To nije daleko od Našica. Ali, ovo bes-krajno pešačenje, zalivano kišom, hladi i telo i dušu.

Sredina je oktobra 1944. Beograd je oslobođen. Sremski front tutnji. On razdvaja slavonske jedinice od onih na frontu. Sada su Slavonci u dubokoj pozadini nemačkih snaga. Što su bliže njihovom zaleđu, to su nemački položaji na sremskom frontu ugroženiji. U operativnim planovima zauzimanje Našica je ozbiljan udarac nemačkom vojnom položaju. Ali, i neprijatelj je isto tako procenjivao važnost toga uporišta. Zato je u njemu držao oko 1.400 Nemaca, ustaša, te drugih formacija, a sva ta vojska bila je pripremljena za krajnje odlučnu, odsudnu odbranu. Bez odstupanja i bez predaje. Do smrti.

Kolona 12. brigade se oteгла. Bataljon za bataljonom. Preko hiljadu sedamsto pedeset ljudi. To je dosad najveće brojno stanje Brigade, zbog priliva novih boraca. Brigadu vode: komandant Dušan Ostojić Osman i komesar Ivica Miličević. U 1. bataljonu Đoko Čanaglić i Stevan Gavrilović, u 2. - Miodrag Bijelić i Stevo Stanković, u 3. - Josip Špoljar i Rudi Kolak, u 4. - Luka Krajinović i Franjo Hemetek.

Borbena marševska kolona je lanac ljudskih sudbina, nemih i nepoznatih priča, kolona ljudskih duša. Svako nosi u sebi svoj svet mutnog sećanja, turobni današnji dan i ko zna kakav sutrašnji. Sigurno i ćutljivo koraća Jozo Vrbaskija, koji je primio brigadnu zastavu u Levanjskoj Varoši kao najbolji borac Brigade. Ubrzo je stiglo i drugo, izvanredno priznanje ovom visokom i naočitom momku: Štab korpusa pohvaljuje ga za lićnu hrabrost, a postao je i vodnik voda. Kad god prođe pokraj njega ne može a da ga ne odmeri.

U toj mrkloj brojanici je kao taćka, skupljen Vaso Radić, komandir ćete. Ide, trpi, prepušten sebi kao i svaki njegov borac. On nosi u sebi nerazumljiv, ali zadivljujući svet ljudske hrabrosti, neponovljivih prizora odvaćnosti uroćdenih samo nekim ljudima. On je jednostavno jedna neobićna junaćina koja isijava iz sebe ratnićku narav i želju za pobećdivanjem. U Okućanima, u Hrvastkom zagorju, Bosni, u Virovitici, Āurćenovcu, u svim tim uporićtima - u kojima je 12. brigada krćila put slobodi - u najtećim trenucima i u najkritićnijim situacijama iskrsavala je njegova prkosna, uspravna i neustraćiva figura. Izazivajući neprijatelja, smrt i sudbinu išao je napred. Kada su kod Konćčanice prodrli tenkovi i ugrozili njegov bataljon, izleteo je iz zaklona, prebacio šinjel preko vizira i ubacio bombu u gusećnicu. Bio je borac koga metak prosto neće. Takvog ga je znala Brigada. Takvog ga je znao i Franjo Hametek Lovac komesar 4. bataljona.

Hitajući uz kolonu, Franjo uoći Vasu Radića. Stari su borci, od prvog dana zajedno u Brigadi. Veće ih najdublje bratsko partizansko drugarstvo. Brigada je sada velika, mnogo je dinamike, pokreta,

pa se i ne sreću. Istih su godina - dvadeset dve i dvadeset tri. Godine najlepše mladosti. A ipak su tako zreli. Suviše su toga preživeli za kratko vreme. Nakupilo se u grudima.

Franjo je okučanski skojevac. Bio je u onoj grupi koja je 1941. pobjegla iz ustaškog zatvora u Staroj Gradiški i otišla u partizane. Svi su njegovi bili komunisti. Majka je ubijena, a i Franjo je prošao trnovit put u 12. brigadi - od borca do komesara bataljona.

*

Bio je to veliki napad. Učestvovala su dve divizije: 12. i 40. Prethodno je trebalo slomiti spoljnu odbranu - naselja pretvorena u uporišta: Našičku Breznicu, Markovac, Klokočevac i Velimirovac. To je bio zadatak 12. divizije u kojoj su 12. proleterska, Osječka, 4. i Cehoslovačka brigada. Na Našice je išla 40. divizija: 16. omladinska „Joža Vlahović" i 18. udarna brigada.

Dvanaesta je na otpor naišla u Markovcu. Već na samom početku je ranjen komandant 2. bataljona Miodrag Bijelić. Potisnuti Nemci su se najokorelije branili u nekoliko bunkera u centru naselja. Njihovom likvidiranju i ovom prilikom je najviše doprinela diverzantska četa divizije, koju je predvodio Milan Gredeljević. Precizno bacanje vrećice sa eksplozivom, takozvane „partizanske čarape" razorile su bunkere i otvorile put daljeg nastupanja brigade.

Za to vreme trajala je teška borba za same Našice. Čak ni posle četrdeset osam sati nije skršena spoljna odbrana. Šesnaesta i 18. su hrabro, ali bezuspešno nastojale da prodru u grad. Žrtava je bilo sve više. Vreme je odmicalo. Tada je u borbu

ubačena i 12. proleterska koja je, posle borbe za Markovac, bila u korpusnoj rezervi.

Duž dugačkih ulica, koje sa svih strana vode u centar gde se nalazi stari dvorac grofa Pejačevića, bili su načičkani armirani betonski bunker, opasani bodljikavom žicom i drugim preprekama. Iz svih svojih teških poraza u naseljenim mestima u Slavoniji, neprijatelj je, valjda, primenio pouke i iskustva baš u Našicama. Borbeni raspored otpornih tačaka, vatreni sistem, manevar živom silom i vatrom, taktička iznenađenja, gipkost i upornost odbrane - sve je to trebalo savladivati korak po korak, kuću po kuću.

Četvrti bataljon prodire Strosmajerovom ulicom. Na čelu su diverzanti. Ispred svih Milan Gredeljević. U rukama mu je eksploziv. Da bi uspeo, mora se neopaženo privući, što bliže. Traži mrtvi ugao. Privlači se. To su sekundi koji rastrojavaju. Da li će uspeti? Meci „ližu" zidove, odvaljuju parčad maltera i cigle. Nedaleko grune mina. Blesak, prašina i strašan prizor: Milan Gredeljević je pogođen. Priskaču drugovi. Odvlače ga u zaklon. Ali, spasa nema, jer je smrtno pogođen.

Franjo Hemetek Lovac, je van sebe. Zar takav junak, kao Milan, da strada. Bodri svoje drugove borbe i oni za njim kreću. Sve su bliže dvorcu. I kada je pretrčavao do sledećeg zaklona, pade i Franjo Hemetek Lovac. Pade još jedan stari i prekaljeni borac.

*

Borba u Našicama traje već stotinu sati. Stotinu sati borbe u naseljenom mestu je granica psihofizičkih mogućnosti čoveka. Nema sna, nema trenutka

odmora. Sva su čula maksimalno razdražena. Jedinice su raštrkane između ulica, grupe boraca između kuća, pojedinci od zaklona do zaklona. Snabdevanje je krajnje otežano i hranom i municijom.

I gine se. Stari Mijo Bojić iz Dubočice, potpuno sede kose, leži mrtav nedaleko od bunkera. Milan Uzelac iz prateće čete puzi pored njega. Stari Mijo ga podseća na njegovog oca. Gnev ga obuzima još i više. Nišani „džonbulom" i pre nego što će da opali metak ga pogađa u glavu. Oko tog bunkera već su izginuli borci: Dušan Balačević iz Cikote, mladi Ivan Bratić iz Podgrađa, Radovan Kovačević iz Lipika, šesnaestogodišnji Drago Opsenica iz Vere od Osijeka, Josip Rupnik iz Vukovara...

Već je uništeno preko trideset bunkera, u svim delovima grada. Trideset čudovišta što su nemilice i neprestano, danju i noću „bljuvali" vatru. Ostali su oni najtvrdi i najveći u centru i sam ogromni bunker Pejačevićev dvorac. U njemu je Ivan Štir, ustaški bojničar, zapovednik zloglasnih bojni koje su čuvale Podravsku Slatinu, harale, pljačkale i ubijale po Papuku, Psunju, Podravini... Ne da se, brani se kao ranjena zver.

Kod zida visokog dva metra već satima je prikovana desetina Stevana Bojanića iz Budimaca. Sa ugla štekće šarac. Stevo Zec, komandir 2. čete i diverzant Andrija Gecan prave plan: Andriju će štititi vatrom, a on će kod jedne kuće podmetnuti eksploziv pod zid. Kada je Andrija već gotovo uspeo, kroz prozor, iznad njegove glave, pojavi se gestapovac sa automatom. U poslednjem trenutku je ubijen. Odjeknula je eksplozija. Zid je provaljen, a ubrzo razoren i bunker. Ali, na njegovim prilazima, nepomično su ležali: dvadesetdvogodišnji komandir

čete Stevan Zec iz Podseća, desetar Stevan Bojanić, delegat Obrad Jokić iz Mirkovaca kod Vinkovaca...

Na raskršnici, u samom centru je betonska grdosija. Simbol ustaške snage. Gradili su ih uz pompu i propagandu. Ispredali priče o njihovoj neuništivosti i neosvojivosti. Nadevali su im zvučna imena: „Staljingrad“, „Alkazar“, „Zigfrid“, „Zvonimir“, zatim „Poglavnikova kula“ ... Propagandno-psihološki uticaj imao je za cilj da već unapred obeshrabri napadača, a i stanovništvo, a posadi da usadi sigurnost. Takav je stajao pred Vašom Radićem i njegovom četom. Uzaludno je i besmisleno bilo leteti napred...

Dovlače se topovi, teški mitraljezi, „džonbul“. Granate odvaljuju delove bunkera, ali iz njegovih otvora svejedno „liže“ plamen. I bombaši kreću. Pokreće se streljački stroj. Kreće i Vaso Radić. Na koliko je takvih bunkera jurišao? Nije važno. On je ratnik, zakon je rata - uništiti protivnika. Njegov je zakon bio biti partizan, boriti se hrabro. Pred njim je brisani prostor. Neko mora biti prvi. Vaso Radić ustaje i trči. Prate ga pogledom. Usred najžešće vatre zastaje. Kao da se predomislio. Okreće se i pada. Grči se. I smiri. Tako se oprostio od svojih drugova veliki junak 12. proleterske brigade.

*

Nedaleko je, u nekom dvorištu previjalište. Bolničarke Josipa Uzorinac i Katica Matanović, koliko god nežnije mogu, ali s mukom, izvlače ranjene i mrtve. Idu, puze, priljube se uz zemlju kada rafal podiže zemlju oko njih. Teše ranjenika koji ječi. Neka se strpi, još malo. Josipa je stari i već iskusni borac. Ona je ranjena na Ludbregu.

Jedva je ostala živa. Trebalo je da ide negde u zaklon, u pozadinu, ali je to energično odbila i želela ponovno samo u brigadu. Došla je u Prateću četu 12. brigade koja nije imala bolničarku. Svi su joj se obradovali. Čuvali je, poštovali kao mezimicu. Ona im je to nesebično uzvraćala, najviše u borbi. Josipa i Katica vuku osamnaestogodišnjeg Ivana Brdića iz Omiša. Još daje znake života. Iz ogromne rane na grudima šiklja krv. Gleda Ivan, bespomoćno poslednjim pogledom mutno nebo, suve grane, nejasan život koji iščezava u njegovom umirućem pogledu.

Kao i teška, dugotrajna nepogoda, kada se stišava i donosi olakšanje, tako i borba pri svome kraju nagoveštava odlazak jednog pakla u kome je čovek svoju ličnost podredio nečem drugom. Naj-snažnije i najstrasnije osećanje - strah, užasan strah, nad njima unutrašnji nemir i žudnja za osvetom polako iščezavaju, a javlja se želja za uspravnim kretanjem, za toplim obrokom i za malo sna.

Posle pet dana danonoćne borbe Našice pružaju jezivi prizor teškog okršaja. Posvuda mrtva tela, bela lica, mrtve otvorene oči kao da zapomažu, čak i delovi tela vise po granama od strašnih eksplozija. Ali, još grmi oko dvorca u centru Našica. Svi su juriši uzaludni. Užurbano se dovlače hubice.

Tada se začuo šum, pa sve raspoznatljivija tutnjava tenkova. Nemci su probili zasedu 16. omladinske brigade „Joža Vlahović“ i bili su sve bliže Našicama.

Dvanaesta proleterska brigada dobila je narednje da se povuče.

*

U Brigadu stižu novine. Beograd je slobodan. Srbija je slobodna. Počinje novi život. Život u miru.

Ali, kako je to još daleko u očima Slavonaca. Nemci su se ukleštili, utvrdili na sremskom frontu. Njihovu pozadinu treba potkopati, onemogućiti im snabdevanje, kretanje, manevar po dubini. Uznemiravati ih svakodnevno. Zato je potrebno prići što bliže pozadini sremskog fronta. Takve naredbe dolaze iz viših štabova NOVJ.

Sve je više i naređenja u kojima se naslućuje kraj rata, ali neodređeno i više kao opšte priželjkivanje. I 12. proleterska udarna brigada, gotovo u hodu, u borbama se promenila, promenili su se ljudi, stare navike i običaji, međuljudski odnosi. To sve više liči na pravu vojsku, jer su svi jednako obučeni, naoružani, pravila su jasnija, naređenja stroža.

Dolazi naređenje: „Sve jedinice da sastave spisakove boraca koji imaju bilo kakav zanat, ili stručnu spremu, jer će biti upućeni radi izgradnje zemlje i izgradnje novih objekata.”... U drugom se traži da svaka jedinica zarobi što više nemačkih vojnika radi zamene za zarobljene partizane u okupatorskim logorima. Za sve zarobljenike oformljeni su sabirni logori.

U Brigadu dolazi spisak boraca i rukovodilaca iz 12. brigade kojima je dodeljena „Spomenica 1941. godine”. Drugo naređenje zahteva od komesara svih jedinica da pojačaju politički i ideološki rad sa bivšim domobranima i novomobilisanim borcima radi njihovog saživljavanja sa tradicijama brigade. Dolazi i naredba da će se ubuduće vrlo strogo kažnjavati svaki prestup, kršenje discipline i vojnog reda, jer su te pojave sve više u porastu.

Danas nije više što je juče bilo. Tako svaki dan. Našice još odzvanjaju, još bude živa sećanja na one

koji su tamo ostali. Izginuli su mnogi komandiri, komesari, vodnici, borci - svi mladi, hrabri, nezaboravni. Nema više starog Karla Butorca iz Djedine Rijeke, vodnika Ibrahima Cajića iz Gradačca i Petra Gaćeše iz Dereze, sedamnaestogodišnjeg Andrije Krpinova iz Gornjeg Miholjca, Nikole Katalenića iz Garčina, Ivana Lešića iz Štitara, Adolfa Pavlinića iz Vukovara, Vlastimira Paunovića iz Kaluđerovca, Jove Radića iz Šeovice, Joze Sokolovića iz Klokočevca...

*

Dvanaesta brigada je u istočnoj Slavoniji oko komunikacija Đakovo-Osijek i Podgorač-Osijek. Sve je to dublja pozadina sremskog fronta. Opšte naređenje sledi: pojačati napore da bi se ubrzao kraj fašizmu. Ali, osim borbi, postoji i ona druga borba - politička. Tu je i njen sastavni deo - propaganda. Na primer, pisanje parola. Pored mitinga, parole su od prvog dana ustanka bile snažno oružje partizanske borbe. Crvena krupna slova na zidovima okupiranih, pa oslobođenih gradova i sela, jezgrovite poruke o borbi, slobodi, okupatoru, izdajnicima - imale su čudesnu moć u podizanju borbenog morala kod stanovništva, zamenjivale su hiljade govornika i priča. Jednostavno, urezivale su se u svest i tu ostajale neizbrisive.

Došao je trenutak da se to moćno propagandno oružje upotrebi organizovanije i sa što više uspeha. Naredba je svim komesarima objašnjavala: dosadašnje ispisivanje parola bilo je stihijno i sa dosta neukusa. Od sada u svakoj četi, bataljonu organizovati grupe đaka, tehničara, crtača sa lepim rukopisom, krasnopisom, i snabdeti ih bojama i četkama.

Kada se dođe u mesto dužnost im je da na vidnim mestima: na zidovima, plotovima, zidanim ogradama što lepše i upadljivije ispisuju parole.

Brigada je u selu Kešinci. Na desetak kilometara je Đakovo. A deseti je decembar. Kiša, blato, hladno. Pronose se glasovi da je u Brigadi komandant Milan Stanivuković Oficir. Bio je zaista tu. Svaki njegov susret sa 12. brigadom i dolazak u nju za Milana je radostan događaj. I on to ne krije. Dvanaesta je svima majka, prva brigada. U njoj su, zapravo, postali svi pravi partizani, vojnici prve prethodnice partizanske Slavonije. Stanivuković razgovara o svim tim danima i događajima u Štabu brigade sa Dušanom Ostojićem Osmanom, komandantom, Jovanom Kokotom Korčaginom, komesarom, Rudolfom Štorkom, načelnikom štaba brigade.

Onda naglo prestaju sećanja. Komandant divizije širi kartu, upire prstom na jednu tačku, objašnjava i naređuje. Sve odjednom postaje isuviše ozbiljno.

U sumrak je Brigada krenula na marš. Nije bilo jahaćih i tovarnih konja, komore, bolesnih; slabi i nespremni za borbu su ostali. Brigada je bila udarni odred koji je sada prodirao u dubinu neprijateljeve pozadine.

Prema dobijenim podacima, u selu Vrbici, nedaleko od Starih Mikanovaca, nalazili su se pozadinski delovi jedne veće nemačke jedinice i obezbeđenje od oko dvestopedeset nacista. Dvanaesta proleter-ska krenula je da izvrši prepad na tu grupaciju. Plan je bio vešto zamišljen i izveden. Prvi uslov: tajnost zadatka je ispunjen potpuno; drugi - iznenađenje, takođe; treći-silina udara, u najvećoj mogućoj meri.

Bataljoni su podišli, opkolili Vrbicu, postavili zasede i onda je krenulo sve po planu. Na malo i

mirno selo, od pre nekoliko dana pritisnuto nemačkom vojskom, u prvi zimski sumrak, 10. decembra 1944, kao iz neba sručio se partizanski napad. Bombe, flaše sa benzinom - letele su prema kamionima. Iznenadni plamen počeo je da obasjava izbezumljene Nemce. Koristeći paniku, bataljoni su brzo izvršili prvi zadatak. Svoj trenutak imao je Stevo Jagodić, komandir 2. čete 4. bataljona koji je na čelu streljačkog stroja jurišem prodro do kamiona. Veliku hrabrost su tom prilikom pokazali i Franjo Sopoćanin i Petar Zlojutro. Vodnik Gabrijel Dubovečak bio je jedan od najsmelijih u borbi za kamione. Vodnik Ivan Poznić, takođe. U jurišu na zgradu, u kojoj se utvrdila grupa Nemaca, na brisanom prostoru ostao je teško ranjen partizan. Bolničarka 3. čete Jelka Jurković jurnula je da ga izvuče. Meci su praštali oko njih, ali je ona obuhvatila ranjenika i sklonila ga u zaklon.

U Štab brigade je još u oktobru stiglo naređenje iz Štaba korpusa da se sve drugarice iz operativnih jedinica povuku u pozadinske pomoćne službe da bi se zaštitile od daljih nepotrebnih napora. Ipak, u 12. proleterskoj brigadi su, po svojoj volji i na borbenim mestima, ostajale hrabre partizanke. Kao obični borci, bolničarke ili kao starešine. Za izuzetnu ličnu hrabrost u borbama oko Našice, kod Starog Topolja i Čepina, Štab korpusa pohvalio je Milku Tulum, komesara čete, rodnom iz Velike Dapčevice i borca od 1942. i Ružu Bojčić, dvadesetogodišnju devojku, partizanskog desetara, rodnom iz Kometnika kraj Voćina. Slovila je za jednu od najhrabrijih žena koju je Brigada imala.

Prepad u Vrbici bio je potpuni uspeh. Pobijeno je preko šezdeset Nemaca, a zaplenjeno oko pedese-

tak kamiona kratih oružjem, opremom i namirnicama. Sav taj materijal nije mogao biti izvučen, pa je najveći deo spaljen. Napad na Vrbicu bio je veoma značajan u psihološkom pogledu: on je Nemce upozorio da im se približava i slavonski front koji ozbiljno ugrožava njihovu pozadinu u Sremu.

U Vrbici je 12. brigada imala i nove žrtve. To su borci: Andrija Ajnhinger iz Piškorevaca kod Đakova, Mirko Medved iz Podravske Slatine, Savo Stanisavljević iz Velikog Biga, Milovan Stjepanović iz Migalovaca.

*

Decembarske operacije u Đakovštini se nastavljaju. U svim većim mestima: Osijeku, Vinkovcima, Đakovu, Županji, nalazi se još uvek veliki broj Nemaca. Pomeranja na Istočnom frontu, na jugu Evrope, na Balkanu - primećuju se neposredno i na ovom području. Kretanje kolona, iznenadni dolasci i prolasci vojnih formacija postavljaju pred štabove slavonskih jedinica, koje su u decembru operisale u vinkovačkoj depresiji, sve nove i složenije zadatke.

Borac Ivan Krivačić bio je daleko od štabova, planova, od visokih i širokih zamisli operacija i rata. Bio je tačka. Malenkost na nepreglednom belom polju prošaranom selima, salašima i dugim mrkim linijama - borbenim položajima u kojima su čučali i na studeni cupkali promrzli partizani.

Na selo Široko Polje, desetak kilometara udaljeno od Đakova, napadala je Osječka brigada, jer se u njemu sjatilo oko petsto Nemaca. Dvanaesta je držala osiguranje prema Đakovu. Borci su bili umorni, gladni i prozeblji. U pokretu prema sadašnjem položaju, tokom noći, došlo je do iznenadnog su-

koba kod Štrosmajerovog salaša. Prvi bataljon je iz pokreta prešao u napad. Komandant Luka Krajinović držao se vojničkog pravila: smela odluka je pola pobeđe!

Bila je to prilika da pokažu svoju hrabrost i novopridošli borci. Josip Nemet, doskorašnji domobran, posle juriša, nosio je o ramenu ne jedan, nego dva „šarca“. Predvođeni Stjepanom Jajićem, vodnikom i delegatom Miroslavom Banićem, grupa novih boraca: Blaško Volf, Antun Bunjak, Matija Dobek i Julio Krivanovski prodrli je u žarište odbrane i savladala posadu mitraljeskog gnezda... Nemci su na salašu pobijeni, a neki su uspjeli da pobjegnu. Glavni zadatak je, ipak, bio: do jutra zaposesti položaje prema Đakovu.

Ivan Krivačić leži na smrznutoj oranici. Tek je malo zagrebao zemlju. Grudobran nikakav. Ukopavanje je bila slaba strana partizana. U početku se to čak uzimalo kao znak kukavičluka. Istina je, ipak, drugačija. Partizani su bili u stalnom pokretu. Zadržavanje, ležanje, dugo čekanje nisu bile odlike partizanskog ratovanja. Napad je bio stalan, odbrana retka. Partizan je morao biti veoma pokretan, znači što manje opterećen. Čebe, porcija i torbica - to je bio sav njegov teret. Ašov bi najčešće smetao, a nije ih ni bilo dovoljno. Španski borci su, prenoseći iskustva, dali kakvu-takvu osnovu inženjerske kulture, prvi partizanski oficiri su se na kursovima učili kako se ukopava, a iskustva većih, složenijih i dugotrajnijih borbi govorila su da te ona više štiti što si dublje u njoj.

Petar Ključek je iskopao rov za klečeći stav. Kada se u njega ščućuri, potpuno je zaklonjen: i od pogleda i od metka. Nabacio je i sneg da bi se

maskirao. Onda primeti da njegov drug Ivan leži i nemo zuri. Zašto se nisi ukopao... grehota je izgubiti sada glavu, rat je pri kraju. Zemlja će te zaštititi. Ivan ga gleda, pomalo setno. U Grubišnom Polju njega je zakačio metak iznad desnog lakta. Brzo je zaselilo i vratio se u jedinicu. Sada ga ruka boli, trne. Sto je hladnije, to je njemu gore. Ne može da se ukopava, teško drži i samu pušku. Neka bude što bude. Ako sudbina tako kaže.

Petar je bio vedrije prirode. A nije bio ranjavan. U svoje dvadeset i dve godine mogao je da iskopa i podublji bunar. Začas je smestio Ivana u duboki rov. Imao je dobar šinjel, pa je ogrnuo svog drugara i pored njegovog protivljenja. Ne brini, lezi, čuvaj glavu, ja ću skidati Švabe i za tebe! A kad ovo prođe, vodim te u ambulantu.

Leže, ćute, izmene poneku reč. Sastavili se sivo nebo i belo-crna zemlja. Grakću gavrani. Onda pijukne: cik-cak... Prvo pojedinačno, pa sve češće i žešće. Vide se crne tačke kako pretrčavaju. Švabe nadiru. Počinju eksplozije. Granata zviždi, zviždi... Može da se oceni koliko daleko će da padne. Čini ti se - ide pravo na glavu, a ono, na sreću, desetak metara dalje. Zasipajući komadi smrznute zemlje, parčadi šaše, korenje. Mina je gadnija. Samo cijukne i odmah eksplodira. Obično je sve kasno i gotovo ako je pala u blizini. Granata izaziva strah, ali mina ledi srce. Hiljade kuršuma „lišu" iznad glava, izazivajući onaj neposredni, razgovetni osećaj, kao dodir sa smrću. Koliko to traje? - Večnost. Čuju se nejasni, a potom sve snažniji glasovi. Oni se stapaju u jeku koja se razliva ravnicom, meša se sa pucnjavom i prerašta u moćnu simfoniju borbe. Desno i levo iskaču crne prilike u snegu i kreću prema Nemcima. Počinje protivnapad.

Ivan se pridiže i zove Petra. Krećemo, Petre, krećemo. Petar se ne odaziva. Leži mirno i nepomično, kao da je zaspao. Seda Ivan do drugara, dodiruje mu još toplo lice, gleda njegove ukočene oči i gorki jecaj provali mu u grlo.

Samo stotinjak metara dalje ostala je da leži i Anka Gardijaš iz Čelikovića. I nju rat nije poštedeo. Prekinuo joj je život, pred samo oslobođenje zemlje, u dvadeset drugoj godini. A od 1942, kada je došla u partizane, prošla je dugi, neizvestan i na kraju tragičan partizanski put.

Krajem decembra 1944. cela 12. divizija, u čijem je sastavu i 12. brigada, danima vodi ogorčene borbe s Nemcima na obroncima Krndije i Dilja. U štabu Divizije komandant Milan Stanivuković Oficir ne diže glavu sa borbenih karata i izveštaja. Tu na komandnom mestu, kod Levanjske Varoši, on je duša borbenog rasporeda divizije, koji odoleva nemačkim nasrtajima, čiji je cilj da diviziju odbace što dalje od njihovog položaja.

U trenutku velike napetosti, kada se borbena situacija menjala iz časa u čas, u Štab užurbano upade patrola sa veću da su Nemci prodrli u neposrednu blizinu. Postojala je opasnost od opkoljavanja.

Milan Stanivuković Oficir bez razmišljanja krene na kritično mesto. Kao da je, u magnovenju, osetio da je njegovo prisustvo potrebno tamo gde je i najveća opasnost. Uz njega je i njegov verni drug i pratilac, još iz detinjstva, iz osnovne škole u Vrbovljanima, Marko Kljajić.

Na licu mesta Stanivuković je ocenio da je situacija krajnje opasna, pa je naredio povlačenje jedinica. Svojim prisustvom, svojim hrabrim i mir-

nim komandama, kada je izgledalo da je do dezorganizacije i panike samo korak, jer su Nemci vršili strahoviti pritisak i gotovo besomučan prodor, komandant divizije je podigao moral, osokolio starešine i borce, pa su se čete i bataljoni povlačili organizovano, po svim taktičkim pravilima. A oko Stanivukovića su sevale granate, praštali rasprskavajući meci, besnela smrtonosna vatra. Svemu tome je prkosila komandantova neustrašiva figura, figura Milana Stanivukovića. Bio je među poslednjima pred Nemcima koji su nadirali kada je jedna granata eksplodirala nedaleko od njega, pokosivši ga zauvek. Borci su kao izbezumljeni poleteli da pomognu svom hrabrom komandantu, ali ni njemu, niti njegovom drugu Marku Kljajiću pomoći više nije bilo.

Pobeda, sloboda

Sneži. U selu ciči prase. Usred ratne zbilje izranja narodna navika, drevni običaj. Seljaci nerado govore o tome, jer partizani ne veruju. U narodu se uvrežilo da partizani odbacuju Boga, veru, običaje. Ipak, u selu Ceremošnjak, nedaleko od Našica, u nekim kućama se posti, kolje se živina, spremaju se kolači. Uz to se šuri i poneko prase. Badnji je dan, pravoslavni. Sutra je Božić.

To budi i oživljava uspomene na mladost, porodicu, na protekli život. Treći bataljon je u selu. Atmosfera se prenosi i na partizane. Raspoređeni po kućama, borci se uklapaju u porodične idile, u kućne poslove. Lože se vatre za pečenje, dovlači badnje drvo i slama. I članovi Partije i skojevci, koji su usvojivši naprečac marksizam-lenjinizam, odbacili sujeverje, reakcionarnu crkvu i buržoasku svest,